

УДК 94:[070.482:329.73](470:477.82)"1906/1914"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-57-74-83>

Anti-Catholic and Anti-Jewish propaganda in «Pochaivskyi Lystok» (1906–1914)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: oleh.melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Yaroslav P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: slavatsetsik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Scopus Autor ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019>

Abstract.

The purpose of the study The purpose of the study is to introduce into scholarly circulation, analyze, and systematize the series of articles published in *Pochaivskyi Lystok* between 1906 and 1914 that were aimed at inciting interconfessional and interethnic hostility in Volhynia, as well as to determine the role of the clergy of the Russian Orthodox Church and members of the Pochaiv Branch of the Union of the Russian People in implementing this propaganda campaign. **Methodology.** The methodological framework of the study is based on source criticism, problem-oriented historical analysis, and archaeographical approaches to the examination and systematization of the materials published in the periodical. Particular importance was also attached to the methods of analysis and synthesis of published materials, as well as to the contextual approach, which accounted for the specific socio-political circumstances of the region. **Scientific novelty.** The scientific novelty of the study lies in providing the first comprehensive investigation into the role of the Black Hundred newspaper *Pochaivskyi Lystok* in inciting interconfessional and interethnic hostility in Volhynia at the beginning of the twentieth century. **Conclusions.** The analysis of publications in *Pochaivskyi Lystok* demonstrates that following the establishment of the Union of the Russian People, the periodical underwent a substantial transformation, evolving from a religious and educational weekly into one of the principal printed organs of Black Hundred propaganda in Volhynia. Its pages systematically disseminated materials promoting monarchist ideology, asserting the exclusivity of Orthodoxy as interpreted by the Russian Orthodox Church, and discrediting representatives of other religious denominations and ethnic communities. Anti-Catholic and anti-Jewish publications occupied a particularly prominent place, relying extensively on religious and ethnic stereotypes, unverified allegations, and emotionally charged rhetoric. A considerable proportion of these claims lacked a reliable evidential basis and primarily served a propagandistic function by fostering negative attitudes toward Roman Catholics and the Jewish population among readers. The coverage of the Beilis trial, the dissemination of the blood libel myth, accusations against Jews of engaging in unlawful economic activities, and allegations that the Roman Catholic clergy sought to undermine the position of Orthodoxy all formed part of a coordinated information campaign conducted by the Pochaiv Branch of the Union of the Russian People. Thus, *Pochaivskyi Lystok* served as an important instrument for the ideological policy of the Black Hundred movement and contributed to the spread of interconfessional and interethnic intolerance in Volhynia Governorate at the beginning of the twentieth century.

Keywords: Volhynia, Jews, interethnic hostility, interconfessional confrontation, *Pochaivskyi Lystok*, propaganda, Black Hundreds.

Антикатолицька та антиєврейська пропаганда на сторінках «Почаївського листка» (1906–1914 рр.)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: oleh.melnychuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: slavatsetsik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Scopus Autor ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019>

Анотація.

Мета дослідження полягає у введенні до наукового обігу, аналізі та систематизації циклів статей, опублікованих на сторінках «Почаївського листка» у 1906–1914 рр., спрямованих на розпалювання міжконфесійної та міжетнічної ворожнечі на Волині, а також у з'ясуванні ролі кліру Російської православної церкви та діячів Почаївського відділу Союзу російського народу в реалізації цієї пропагандистської діяльності. **Методологічною основою** запропонованої роботи стали джерелознавчий, проблемно-історичний та археографічний підходи щодо аналізу й систематизації опублікованих у досліджуваному виданні матеріалів. Важливу роль під час дослідження відіграли аналіз і синтез опублікованих матеріалів та контекстуальний підхід, який дозволив врахувати особливості суспільно-політичної ситуації у регіоні. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше комплексно досліджено роль чорносотенного «Почаївського листка» у розпалюванні міжконфесійної та міжетнічної ворожнечі на Волині на початку XX ст. **Висновки.** Проведений аналіз публікацій «Почаївського листка» засвідчує, що після створення Союзу російського народу видання зазнало суттєвої трансформації, перетворившись із духовно-просвітницького часопису на один із провідних друкованих органів чорносотенної пропаганди на Волині. На його сторінках систематично поширювалися матеріали, спрямовані на популяризацію монархічної ідеології, утвердження винятковості православ'я в інтерпретації Російської православної церкви та дискредитацію представників інших конфесій і етнічних спільнот. Особливе місце посідали антикатолицькі та антиєврейські публікації, у яких активно використовувалися конфесійні й етнічні стереотипи, неперевірені повідомлення та емоційно забарвлена риторика. Значна частина наведених тверджень не мала належної джерельної основи й виконувала насамперед пропагандистську функцію, формуючи у читачів негативне ставлення до римо-католиків і єврейського населення. Висвітлення процесу Бейліса, поширення міфу про «ритуальні вбивства», звинувачення євреїв у незаконній економічній діяльності, а католицького духовенства — у підриві позицій православ'я були складовими цілеспрямованої інформаційної кампанії Почаївського відділу Союзу російського народу. Отже, «Почаївський листок» був важливим інструментом реалізації ідеологічної політики чорносотенного руху та сприяв поширенню міжконфесійної й міжетнічної нетерпимості у Волинській губернії на початку XX ст.

Ключові слова: Волинь, євреї, міжнаціональна ворожнеча, міжконфесійне протистояння, Почаївський листок, пропаганда, чорносотенці.

Постановка проблеми. Документи, що відображають різні напрями діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу (СРН), є важливим джерелом для дослідження витоків, особливостей становлення та основних напрямів розвитку чорносотенного руху на Волині. Їх аналіз дає змогу простежити не лише організаційні засади функціонування відділу, а й ідеологічні механізми впливу на суспільство. Діяльність СРН у регіоні була спрямована не тільки на поширення власної політичної та релігійно-монархічної ідеології, а й на формування негативного ставлення до представників інших етнічних і конфесійних спільнот, що сприяло загостренню міжнаціональних та міжконфесійних відносин.

Важливим інструментом пропаганди Почаївського відділу СРН став часопис «Почаївський листок», на сторінках якого систематично публікувалися матеріали, що відображали ідеологічні засади, програмні положення та практичну діяльність чорносотенців. Аналіз цих публікацій створює підґрунтя для комплексного й неупередженого дослідження діяльності чорносотенних організацій на Волині на початку ХХ ст. Уведення зазначених документів до наукового обігу сприятиме поглибленню досліджень ролі чорносотенного руху у формуванні суспільно-політичної ситуації регіону та його впливу на розпалювання міжнаціонального й міжконфесійного протистояння у поліетнічному волинському суспільстві.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема діяльності чорносотенних організацій на Волині не знайшла широкого висвітлення в науковій літературі. Виняток складають окремі праці, опубліковані упродовж останніх років. Так, загальну характеристику чорносотенного руху на українських землях на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни подано у працях О. Реєнта та О. Сердюка (Реєнт, О., & Сердюк О., 2020; Реєнт, О., & Сердюк О., 2021). Роль та місце Російської православної церкви в діяльності російських чорносотенних організацій на українських землях на початку ХХ століття розкрито в праці Г. Надтоки (Надтока, Г., 2017). Окремі аспекти пропагандистської діяльності чорносотенців, спрямованої на розпалювання міжнаціональної та міжконфесійної ворожнечі у поліетнічному волинському суспільстві висвітлено у працях А. Кізлової, О. Мельничука, Ю. Олексіна, Л. Тихончук, Я. Цецика (Мельничук, Тихончук, Цецик, 2022; Гаврилюк, Цецик, Олексін, 2022; Мельничук, Цецик, Кізлова, 2022; Цецик, 2025). Водночас комплексного дослідження змісту публікацій «Почаївського листка» як інструменту пропаганди чорносотенного руху досі не здійснено.

Основну джерельну базу дослідження становлять матеріали, опубліковані на сторінках «Почаївського листка» у 1906–1914 рр., у яких висвітлено різні напрями діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу та участь у ній православного духовенства. Особливий інтерес у контексті дослідження становлять цикли антикатолицьких і антиєврейських публікацій, що систематично друкувалися у виданні. Їх аналіз дає змогу з'ясувати місце і роль «Почаївського листка» у поширенні чорносотенної ідеології, формуванні негативних стереотипів щодо представників інших етноконфесійних спільнот та розпалюванні міжнаціонального і міжконфесійного протистояння на Волині на початку ХХ ст. Крім того, дослідження цих матеріалів дає можливість простежити вплив діячів Почаївського відділу Союзу російського народу та кліру Російської православної церкви на зазначені процеси.

Мета дослідження полягає у введенні до наукового обігу, аналізі та систематизації циклів статей, опублікованих на сторінках «Почаївського листка» у 1906–1914 рр., спрямованих на розпалювання міжконфесійної та міжетнічної ворожнечі на Волині, а також у з'ясуванні ролі кліру Російської православної церкви та діячів Почаївського відділу Союзу російського народу в реалізації цієї пропагандистської діяльності.

Виклад основного матеріалу. «Почаївський листок» був заснований у 1887 р. як щотижневий духовно-просвітницький та інформаційний видання, що видавалося коштом Свято-Успенської Почаївської лаври. На початковому етапі його існування основний зміст становили матеріали релігійно-морального характеру, адресовані передусім православному населенню. Проте після створення восени 1905 р. Союзу російського народу та перетворення Свято-Успенської Почаївської лаври на один із провідних осередків чорносотенного руху в Російській імперії, характер видання істотно змінився. «Почаївський листок» поступово став одним із головних друкованих органів пропаганди чорносотенців, на сторінках якого систематично публікувалися матеріали, спрямовані на популяризацію їхньої політичної програми та ідеології.

Такий трансформації сприяла діяльність архімандрита Свято-Успенської Почаївської лаври Віталія (Максименка), який поєднував обов'язки редактора «Почаївського листка» та керівника Почаївського відділу СРН. У період найбільшого піднесення ця організація налічувала понад 110 тис. членів, а станом на 1908 р. на території Волинської губернії функціонувало 1 408 її осередків (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 2–15; Мельничук & Цецик & Олексін, 2023, с. 166).

Стрімке розширення організаційної мережі СРН значною мірою було зумовлене активною участю православного духовенства, яке відігравало провідну роль у створенні місцевих осередків союзу. Від часу заснування організації «Почаївський листок» використовувався не лише як засіб популяризації чорносотенної ідеології, а й як інструмент формування негативного ставлення до представників інших етнічних і конфесійних спільнот. Майже в кожному номері видання друкувалися матеріали антинімецького, антипольського та антиєврейського спрямування. Окреме місце посідали публікації, спрямовані проти українського національного руху, насамперед у Галичині.

Таким чином, після створення Союзу російського народу «Почаївський листок» перетворився на головний друкований орган пропаганди чорносотенного руху на Волині. Аналіз його змісту свідчить, що поряд із популяризацією монархічних ідей значна увага приділялася

дискредитації представників інших етнічних і конфесійних груп, що відповідало загальним засадам внутрішньої політики Російської імперії та ідеологічним настановам чорносотенців.

На початку 1906 р., у період виборчої кампанії до I Державної думи, на сторінках «Почаївського листка» було опубліковано низку матеріалів із закликами підтримувати прихильників самодержавства та протидіяти представникам революційного руху. Водночас редакція продовжувала поширювати публікації, спрямовані на дискредитацію представників інших етнічних спільнот. Зокрема, у статті «Не піддавайтеся обману на майбутніх виборах» стверджувалося, що більшість депутатів I Державної думи становили кадети, які нібито прагнули обмежити владу імператора. Автори характеризували розпущену Думу як зібрання «явних або прихованих революціонерів», які «співчували смуті, повстанням і вбивствам» та були причетні до їх організації. На цій підставі виборців закликали голосувати виключно за кандидатів, відданих монархії (ПЛ, 1906, №32, 355–356).

Іншим прикладом використання видання з політичною метою стала публікація «Вирок селян Волинської губернії», у якій було надруковано звернення селян до імператора. Документ мав виразний віроповідданський характер, а його зміст повністю відповідав ідеологічним настановам Союзу російського народу, що дає підстави розглядати його як один із елементів чорносотенної пропаганди (ПЛ, 1906, №35, с.379–383).

Паралельно з пропагандою монархічної ідеології діячі Союзу російського народу активно використовували сторінки «Почаївського листка» для поширення матеріалів, спрямованих на формування негативного образу представників інших конфесій та етнічних спільнот. Значний масив публікацій мав виразне антикатолицьке спрямування. Зокрема, у статті «Як папи та ксьондзи добрими справами торгують» стверджувалося, що Римо-католицька церква практикувала продаж індульгенцій, які нібито гарантували віруючим відпущення гріхів (ПЛ, 1905, №33, с.1-4). Розвиваючи цю тезу, автори інших публікацій характеризували католицьке вчення про спасіння через заслуги святих як «богопротивне» й «аморальне», пов'язуючи його з практикою надання папських індульгенцій (ПЛ, 1913, №2, с.9-10).

Подібна риторика простежується і в статті «За що ми католиків вважаємо єретиками і як ми маємо до них ставитися», у якій стверджувалося, що католики нібито «перекрутили» основи християнського віровчення та порушили церковні канони. Водночас автор не наводив аргументів, які б підтверджували висловлені твердження (ПЛ, 1905, №34, с.1-4).

Поряд з антикатолицькими матеріалами на сторінках видання регулярно друкувалися публікації антиєврейського змісту. Так, у статті «Євреї в Росії» стверджувалося, що єврейське населення прагнуло встановити контроль над політичним життям імперії та відігравало провідну роль в організації селянських виступів проти самодержавства (ПЛ, 1906, №32, с. 357–358).

Таким чином, після створення Союзу російського народу суттєво змінилася тематична спрямованість «Почаївського листка». Поряд із традиційними релігійно-моральними матеріалами дедалі більше місця почали посідати політичні публікації, а також статті антикатолицького й антиєврейського характеру. У наступні роки їхня кількість неухильно зростала, що засвідчує поступове перетворення видання на один із головних ідеологічно-пропагандистських органів Почаївського відділу Союзу російського народу. Водночас його поширення не обмежувалося Волинською губернією, а охоплювало й інші регіони Російської імперії.

Упродовж наступних років антикатолицька та антиєврейська риторика на сторінках «Почаївського листка» посилювалася, що було безпосередньо пов'язано з ідеологічними засадами Союзу російського народу. Так, у 1907 р. в одній із публікацій зазначалося, що головною причиною протистояння між православними та римо-католиками було невизнання православними верховної влади римського папи. Інтерпретуючи рішення Вселенських соборів відповідно до офіційної позиції Російської православної церкви, автор піддавав критиці низку догматів католицизму та стверджував, що після церковного розколу 1054 р. Римо-католицька церква втратила статус «істинної церкви», а тому православні не повинні визнавати її авторитет (ПЛ, 1907, №11-12, с. 1-8).

Подібні ідеї були розвинуті й у наступних публікаціях. Зокрема, у статті «Християни!» стверджувалося, що римо-католики вимагали від православних підпорядкування римському папі, однак, на думку автора, після відокремлення від «істинної церкви» вони втратили право претендувати на духовне керівництво православними віруючими (ПЛ, 1911, №14-15, с.1-2).

Продовжуючи антикатолицьку полеміку, автори «Почаївського листка» критикували католицьке вчення про верховенство папи римського, наголошуючи, що твердження про особливий статус апостола Петра не має належного богословського обґрунтування. На цій підставі вони заперечували легітимність папського примату та поширювали тезу про хибність відповідного католицького віровчення (ПЛ, 1911, №17-18, с.5-6).

Окрему увагу чорносотенні автори приділяли критиці внутрішнього устрою Римо-католицької церкви. У статті І. Гутовського наголошувалося, що католицька церковна організація

нібито відійшла від давніх християнських традицій, оскільки надала папі виняткові повноваження, поставивши його вище єпископату та рішень Вселенських соборів. Предметом критики стали також інститут кардинальства, порядок обрання папи та обов'язковий celibat духовенства, які автор розглядав як свідчення відступу Римо-католицької церкви від православного віровчення (ПЛ, 1911, №27-28, с.6).

У низці антикатолицьких публікацій, розміщених на сторінках «Почаївського листка», автори систематично звинувачували Римо-католицьку церкву у порушенні церковних канонів та відступі від основ християнського віровчення. Водночас наведені твердження переважно не супроводжувалися належною аргументацією і ґрунтувалися насамперед на конфесійно-ідеологічних оцінках. Аналіз змісту цих матеріалів свідчить, що їхнім головним завданням було утвердження тези про канонічність і виняткову істинність православної церкви, тоді як Римо-католицька церква послідовно репрезентувалася як така, що після церковного розколу 1054 р. нібито відійшла від засад «істинного» християнства.

Таким чином, на сторінках «Почаївського листка» діячі Почаївського відділу Союзу російського народу на чолі з архимандритом Віталієм (Максименком) систематично поширювали матеріали, спрямовані на дискредитацію Римо-католицької церкви та формування негативного ставлення до її вірян. Аналіз відповідних публікацій засвідчує, що вони мали виразний полемічний характер і були покликані обґрунтувати переваги православ'я в інтерпретації Російської православної церкви. Така діяльність відповідала не лише програмним засадам Союзу російського народу, а й загальним напрямом конфесійної політики Російської імперії.

Важливим складником антикатолицької пропаганди стала організація так званих антикатолицьких курсів для православних місіонерів і членів Союзу російського народу. Однією з центральних тем цих заходів були публічні виступи колишніх римо-католицьких священників, які перейшли до православ'я. Зокрема, 5–9 грудня 1913 р. у Думиловицькій парафії було проведено такі курси за участю двох місіонерів і 130 православних парафіян. Лектором виступив колишній ксьондз Ярмолевич, який пояснював свій перехід до православ'я моральним станом католицького духовенства та стверджував, що Римо-католицька церква через власні помилки втратила «характер Христової» (ПЛ, 1914, №1, с.5-6).

Факт систематичного проведення антикатолицької пропаганди підтверджується й офіційними звітами Почаївського відділу Союзу російського народу. Так, у звіті про діяльність організації за 1910 р. її керівник архимандрит Віталій наголошував на важливості поширення серед населення «правої літератури» як засобу зміцнення «патріотичних почуттів». Крім того, у документі зазначалося про регулярне проведення антикатолицьких та антипротестантських місіонерських курсів для членів Союзу (ПЛ, 1910, №40-41, с.5-6).

Важливе місце в антикатолицькій риториці «Почаївського листка» посідала інтерпретація наслідків оприлюднення указу від 17 квітня 1905 р. «Про зміцнення начал віротерпимості». Зростання кількості переходів із православ'я до римо-католицизму автори видання пояснювали насамперед активною місіонерською діяльністю католицького духовенства. Так, у статті священника О. Калиневича зазначалося, що до прийняття цього нормативного акта між православними та римо-католиками в його парафії не виникало конфліктів, а представники обох конфесій брали участь у спільних громадських заходах. Водночас після запровадження свободи віросповідання, на думку автора, почастишали міжконфесійні суперечки, особливо в родинях зі змішаним конфесійним складом, де виникали конфлікти щодо релігійної належності дітей (ПЛ, 1910, №32, с.6).

Автор також стверджував, що у підпорядкованих йому селах ставлення римо-католиків до православних набуло відкрито конфронтаційного характеру. За його словами, представники католицької громади насміхалися з православного духовенства, прагнули заволодіти православною каплицею, а після невдалої спроби її захоплення вчинили погром та перешкоджали проведенню православних богослужінь (ПЛ, 1910, №32, с.6-7).

Окремий блок публікації був присвячений характеристиці місіонерської діяльності католицького духовенства. Автор стверджував, що ксьондзи нібито формували у своїх парафіян вороже ставлення до православних і сприяли поширенню міжконфесійної нетерпимості. Особливу роль у зміцненні позицій католицизму він відводив жінкам, пояснюючи це їхньою активною участю у сімейному та громадському житті села. Такі твердження відображали характерні для чорносотенної пропаганди стереотипи щодо ролі жінок у конфесійному протистоянні та використовувалися для пояснення процесів переходу православних до римо-католицизму (ПЛ, 1910, №32, с.8).

На сторінках «Почаївського листка» регулярно публікувалися матеріали, присвячені наслідкам змішаних православно-католицьких шлюбів. Автори видання стверджували, що в таких сім'ях православні нерідко переходили до римо-католицизму, а згодом схилили або примушували до зміни віросповідання своїх дітей. Так, в одній із публікацій описувався випадок у с. Голибіси, де дванадцятирічна Олена Доманська, яка тимчасово перебувала у своєї родички

Н. Ткачук, розповіла про конфлікт у власній родині. Згідно з матеріалом, після другого шлюбу з римо-католичкою її батько перейшов до католицизму та вимагав аналогічного кроку від дітей, народжених у першому шлюбі. Авторі також повідомляли про застосування ним фізичного примусу та погроз під час спроби повернути доньку до сім'ї, завершуючи статтю припущенням, що «фанатизм», нібито поширюваний католицьким духовенством, може призвести до ще тяжчих наслідків (ПЛ, 1910, №33, с.19).

Подібний характер мала й публікація, присвячена переходам православних до римо-католицької віри після проголошення Маніфесту «Про зміцнення начал віротерпимості» від 17 квітня 1905 р. У ній стверджувалося, що у Здолбунові до католицизму переходили не лише приватні особи, а й державні службовці. Як приклад наводився рахівник Здолбунівського матеріального складу Калінін, який, за твердженням автора, під впливом дружини-католички змінив віросповідання. Завершувалася стаття риторичним запитанням щодо того, чи було про цей факт відомо керівництву Південно-Західних залізниць і чи могла особа, яку автор характеризував як «слабохарактерну», обіймати відповідальну посаду (ПЛ, 1910, №33, с.21).

Отже, антикатолицька пропаганда посідала важливе місце у діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу. Поряд із проведенням спеціальних антикатолицьких курсів на сторінках «Почаївського листка» систематично поширювалися публікації, у яких зростання чисельності римо-католиків пояснювалося насамперед активною місіонерською діяльністю католицького духовенства. Особливу увагу автори приділяли змішаним шлюбам, розглядаючи їх як один із головних чинників переходу православних до римо-католицизму. Наведені приклади використовувалися для формування у читачів уявлення про існування загрози поширення католицизму серед православного населення.

Поряд з антикатолицькими матеріалами вагоме місце на сторінках «Почаївського листка» посідали публікації антиєврейського спрямування. Незважаючи на відмінності у тематиці та формі викладу, їх об'єднувала спільна ідеологічна спрямованість – покласти відповідальність за суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми Російської імперії на єврейське населення. Однією з провідних тем цього пропагандистського дискурсу було питання єврейського землеволодіння.

Автори видання неодноразово зверталися до положень закону від 3 травня 1882 р., який обмежував право євреїв на придбання та оренду земель у західних губерніях Російської імперії. Водночас у публікаціях стверджувалося, що ці обмеження систематично обходилися шляхом використання підставних осіб. Як приклад наводився випадок придбання в Мінській губернії великих земельних маєтків одеським підприємцем Островським через торговельний дім «Цукермана і Брауде». За твердженням авторів, формальним власником майна був високопоставлений місцевий чиновник селянського походження (ПЛ, 1911, №7, с.25).

Земельне питання було одним із найбільш чутливих для селянства початку ХХ ст., що активно використовувалося чорносотенною пропагандою. Аналогічні сюжети порушувалися й депутатами-чорносотенцями у Державній думі, матеріали засідань якої передруковувалися у «Почаївському листку». Так, в одному із запитів повідомлялося, що в с. Севруки Старокостянтинівського повіту єврей Д. Цвок нібито орендував селянську садибу, спорудив на ній господарські об'єкти та оформив право користування через підставну особу – місцевого селянина (ПЛ, 1910, №22, с.17-18).

Далі у публікації наводився перелік аналогічних прикладів із різних повітів Волинської губернії. Зокрема, згадувалися Х. Цвок і Х. Сигаль як орендарі селянських господарств, Д. Хариш, який здійснював торгівлю бакалійними товарами на орендованій землі, Х. Кейзер, що, за твердженням авторів, займалася торгівлею без відповідного патенту, а також І. Шайнерман із Володимир-Волинського, який орендував земельні ділянки та збудував цегельню. Окрему увагу приділено підприємцю Гутману, котрий, за повідомленням видання, через підставних осіб орендував великі земельні масиви та після вирубування лісу реалізовував землю селянам. Наприкінці статті стверджувалося, що подібні випадки були поширені практично в усіх повітах Волинської губернії та свідчили, на думку авторів, про масове обходження єврейським населенням чинного законодавства щодо землеволодіння (ПЛ, 1910, №22, с.18-19).

Аналіз цих матеріалів дає підстави стверджувати, що земельне питання використовувалося редакцією «Почаївського листка» не лише для висвітлення економічних проблем, а й як важливий елемент антиєврейської пропаганди. Поєднання соціально чутливої для селян тематики із твердженнями про нібито масові порушення законодавства з боку єврейського населення було покликане формувати негативне ставлення до нього та посилювати міжетнічну напруженість у регіоні.

Важливе місце в антиєврейському дискурсі «Почаївського листка» посідали публікації, присвячені економічній діяльності єврейського населення. Так, у статті «Нашестя жидів» стверджувалося, що Буківська парафія Фасівської волості Житомирського повіту була «заповнена жидами», які нібито контролювали місцеву торгівлю та незаконно орендували

.....
селянські землі. Автор наголошував, що єврейський шинкар утримував трактир на громадській землі навпроти будинку православного священника, характеризуючи його діяльність як таку, що суперечила церковним настановам щодо тверезості й моральності. Крім того, єврейське населення звинувачувалося у зубожінні селян, а також у розвитку підприємницької діяльності, зокрема у відкритті гранітних майстерень, де, як із обуренням зазначав автор, виготовлялися православні хрести (ПЛ, 1910, №33, с.18).

Тема нібито незаконної оренди землі єврейським населенням залишалася однією з провідних у матеріалах видання. Зокрема, повідомлялося, що в с. Здомишель Ковельського повіту І. Шлехт орендував значні земельні площі у селян. Автор статті звинувачував його не лише в експлуатації селян, а й у підтримці «іноземців і революціонерів», які, за його словами, прагнули знищити Російську державу. Додатково стверджувалося, що він здійснював торговельну діяльність без належних документів, ухилявся від сплати податків, а місцева поліція нібито сприяла приховуванню цих порушень (ПЛ, 1912, №2, с.8).

Подібний характер мала й стаття «Єврейська кабала», у якій описувався випадок оренди Ландоєм 50 десятин землі в с. Колосове Кременецького повіту через підставну особу. Автор стверджував, що, незважаючи на готовність місцевих селян сплачувати вищу орендну плату, власник землі віддавав перевагу орендарю-єврею, який отримав додаткові привілеї щодо користування поміщицькими угіддями. Також повідомлялося про неодноразові звернення селян до адміністративних органів із вимогою виселити орендаря, які, за словами автора, залишилися без належного реагування (ПЛ, 1912, №27, с.11).

Ще одним поширеним сюжетом антиєврейської пропаганди були звинувачення єврейського населення у лихварстві та монополізації торгівлі. Як приклад наводилася діяльність мешканця с. Руснів Володимир-Волинського повіту М. Фіделя, який, за твердженням автора, поєднував кредитування селян із торговельною діяльністю. У статті стверджувалося, що він надавав позики під векселі, реалізовував товари у кредит із нарахуванням відсотків, а у випадку прострочення платежів нібито примусово вилучав у боржників худобу. Такі приклади використовувалися для формування образу єврейських підприємців як головної причини економічного зубожіння селянства (ПЛ, 1910, №19, с.20).

Отже, значна частина антиєврейських публікацій «Почаївського листка» була присвячена питанням землекористування, торгівлі, підприємництва та кредитних відносин. У них систематично стверджувалося, що єврейське населення незаконно орендувало землі, здійснювало торговельну діяльність із порушенням законодавства та використовувало економічне становище селян для власного збагачення. Водночас критичний аналіз цих матеріалів свідчить про недостатню джерельну обґрунтованість більшості наведених тверджень. У багатьох випадках автори не називали ані підставних осіб, через яких нібито здійснювалася оренда, ані землевласників, які передавали маєтки в користування, що істотно ускладнює перевірку наведених фактів і ставить під сумнів їхню достовірність.

Окремий тематичний блок публікацій «Почаївського листка» був присвячений характеристиці релігійних уявлень, побуту та моральних якостей єврейського населення. У статті «Деякі слова про єврейство» стверджувалося, що притаманні євреям, на думку автора, «жорстокість» і «черствість» були зумовлені особливостями їхніх релігійних вірувань та поклонінням «суворому божеству», якому нібито приносилися жертви (ПЛ, 1913, №9, с.9).

Автори публікації також пов'язували риси характеру єврейського населення з вивченням Талмуду. У статті стверджувалося, що саме талмудична традиція нібито сприяла формуванню замкненості, фанатизму, моральної деградації та прагнення до матеріального збагачення. Як наслідок, євреїв характеризували як людей, схильних до користолюбства, жадібності та накопичення багатства будь-якими засобами (ПЛ, 1913, №9, с.9-10).

Окрему увагу автори приділяли опису побуту єврейського населення. Зокрема, вони поширювали твердження про нібито притаманну євреям неохайність, пов'язуючи її з особливостями юдейської релігійної обрядовості. Як приклад наводився опис ритуальної купальні (мікви), який подавався у вкрай тенденційній та емоційно забарвленій формі. Крім того, стверджувалося, що через надмірну ощадливість єврейські родини проживали у тісних помешканнях і рідко змінювали одяг та білизну, аби уникнути зайвих витрат (ПЛ, 1913, №9, с.10).

Таким чином, автори «Почаївського листка» намагалися сформувати у читачів негативне уявлення про єврейське населення, поширюючи узагальнені характеристики його релігійних практик, моральних якостей і побуту. Аналіз цих матеріалів свідчить, що наведені твердження не підкріплювалися конкретними фактами чи достовірними свідченнями, а ґрунтувалися переважно на конфесійних та етнічних стереотипах, характерних для чорносотенної пропаганди початку ХХ ст. Це дає підстави розглядати зазначені публікації як елемент інформаційно-пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію єврейської громади та формування упередженого ставлення до неї у волинському суспільстві.

Ще однією темою, що систематично висвітлювалася на сторінках «Почаївського листка», були звинувачення єврейського населення у нібито використанні крові християнських дітей під час приготування маці. Ці матеріали відтворювали поширений у європейській антисемітській традиції міф про «ритуальні вбивства», який чорносотенці активно використовували як один із засобів антиєврейської пропаганди.

Так, у статті «Пасхальний ритуал євреїв» стверджувалося, що, незважаючи на офіційне заперечення євреями використання християнської крові під час приготування маці, так звана «священна маца» нібито виготовлялася із додаванням висушеної крові християнських немовлят. Автор детально описував процес її приготування, зазначаючи, що він здійснювався вночі двома рабинами за участю кількох єврейок у кошерній пекарні, а готову мацу продавали лише вузькому колу осіб за попередньо складеними списками (ПЛ, 1911, №49-50, с.10).

Подібні твердження містилися й в інших публікаціях. Зокрема, автор статті К-ський стверджував, що маца без «християнської крові» нібито вважалася непридатною до вживання, а також висував бездоказові звинувачення щодо використання крові християн під час поховальних обрядів. Як аргумент наводилися окремі випадки виявлення тіл убитих дітей або предметів зі слідами крові в інших регіонах Російської імперії, які, на думку автора, підтверджували існування «ритуальних убивств» (ПЛ, 1913, №15-16, с.21-22).

Таким чином, автори «Почаївського листка» систематично поширювали звинувачення щодо нібито існування в юдаїзмі практики ритуальних убивств християнських дітей та використання їхньої крові у релігійних обрядах. Водночас наведені твердження не супроводжувалися належною доказовою базою, а спиралися переважно на перекази, неперевірені повідомлення та антисемітські стереотипи, що були поширені в тогочасному чорносотенному середовищі.

Кількість публікацій із цієї тематики істотно зросла восени 1913 р. у зв'язку з судовим процесом над Менахемом Менделем Бейлісом, якого звинуватили у вбивстві Андрія Ющинського. Незважаючи на те, що слідство мало відомості про інших можливих виконавців злочину, чорносотенні кола використовували цей процес для популяризації концепції «ритуального вбивства» та формування негативного образу єврейського населення.

Висвітлюючи перебіг судового процесу, редакція «Почаївського листка» намагалася представити Бейліса як особу, тісно пов'язану з юдейськими релігійними традиціями. В одній із статей наголошувалося, що він брав участь у випіканні маці та приготуванні пасхального вина під наглядом рабина, суворо дотримувався юдейських релігійних приписів і походив із родини, відданої хасидським традиціям. Усі ці обставини автор подавав як непрямі докази його причетності до інкримінованого злочину (ПЛ, 1913, №40, с.6-14).

Продовжуючи цю тему, у тому самому номері було опубліковано матеріал, у якому без будь-якої доказової бази стверджувалося, що євреї під час святкування Пасхи здійснювали ритуальні вбивства християн (ПЛ, 1913, №40, с.14). В іншій публікації зазначалося, що низка католицьких богословів та істориків нібито довела існування таких практик у минулому, а отже «кривава легенда», на думку автора, мала достатнє історичне підтвердження (ПЛ, 1913, №41, с.9). Додатково стверджувалося, що християнська кров використовувалася не лише під час релігійних обрядів, а й нібито як лікувальний засіб або важливий елемент святкування Пуриму (ПЛ, 1913, №45, с.1).

У статті, присвяченій судовому процесу, значне місце відводилося викладу поглядів професора Санкт-Петербурзької римо-католицької духовної академії І. Б. Пранайтіса, автора праці «Тайни крові в євреїв». Посилаючись на його висновки, редакція стверджувала про існування у юдаїзмі так званої «догми крові», відповідно до якої ритуальне вбивство неєвреїв розглядалося як один із релігійних обрядів. Автор також зазначав, що ця інформація була відома лише вузькому колу рабинів і передавалася усно між поколіннями (ПЛ, 1913, №41, с.7-8).

Подібні твердження містилися й у статті «Таємниця розкрита», де без наведення будь-яких переконливих доказів стверджувалося, що кров Андрія Ющинського була використана під час будівництва синагоги та приготування маці, а єврейська громада нібито приховувала цей злочин (ПЛ, 1913, №41, с.13-14). Водночас у результаті судового розгляду Менахем Мендель Бейліс був виправданий судом присяжних через недоведеність висунутих обвинувачень.

Отже, аналіз публікацій «Почаївського листка» свідчить, що тема так званих ритуальних убивств посідала важливе місце в антиєврейській пропаганді Почаївського відділу Союзу російського народу. Більшість відповідних матеріалів ґрунтувалася на поширенні міфу про «кривавий наклеп», який не мав належного фактологічного підтвердження. Особливо інтенсивно ця тематика використовувалася під час процесу Бейліса, коли редакція намагалася представити судовий розгляд як доказ існування ритуальних убивств у юдейському середовищі. Таким чином, висвітлення цієї справи було складовою ширшої інформаційно-пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію єврейського населення та посилення антисемітських настроїв у волинському суспільстві.

Висновки. Проведений аналіз публікацій «Почаївського листка» засвідчує, що після створення Союзу російського народу видання зазнало суттєвої трансформації, перетворившись із духовно-просвітницького часопису на один із провідних друкованих органів чорносотенної пропаганди на Волині. На його сторінках систематично поширювалися матеріали, спрямовані на популяризацію монархічної ідеології, утвердження винятковості православ'я в інтерпретації Російської православної церкви та дискредитацію представників інших конфесій і етнічних спільнот. Особливе місце посідали антикатолицькі та антиєврейські публікації, у яких активно використовувалися конфесійні й етнічні стереотипи, неперевірені повідомлення та емоційно забарвлена риторика. Значна частина наведених тверджень не мала належної джерельної основи й виконувала насамперед пропагандистську функцію, формуючи у читачів негативне ставлення до римо-католиків і єврейського населення. Висвітлення процесу Бейліса, поширення міфу про «ритуальні вбивства», звинувачення євреїв у незаконній економічній діяльності, а католицького духовенства — у підриві позицій православ'я були складовими цілеспрямованої інформаційної кампанії Почаївського відділу Союзу російського народу. Отже, «Почаївський листок» був важливим інструментом реалізації ідеологічної політики чорносотенного руху та сприяв поширенню міжконфесійної й міжетнічної нетерпимості у Волинській губернії на початку ХХ ст.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам Державного архіву Тернопільської області за сприяння у підготовці матеріалів статті.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Havryliuk, S., Tsetsyk, Y., & Oleksin, Y. (2022). Complication of Interreligious Relations in Volyn on the Eve and During the World War I. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 41, 18-25. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-18-25>

Tsetsyk, Y. (2025). Anti-Protestant activities of the Black Hundreds in Volhyn region on the eve and during the World War I. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 51, 24-32. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-24-32>

ДАТО – Державний архів Тернопільської області.

Мельничук, О., Цецик, Я. & Кізлова, А. (2022). Антипольська діяльність чорносотенців на Волині на початку ХХ ст. *Емінак*, 1(37), 75-86. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).572](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).572)

Мельничук, О.А., Тихончук, Л.Х. & Цецик, Я.П. (2022). Роль чорносотенців у розгортанні міжнаціональних конфліктів на Волині під час Першої світової війни. *Сторінки історії*, 55, 9-24. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269578>

Надтока, Г. (2017). Участь Російської православної церкви в діяльності російських чорносотенних організацій на українських землях на початку ХХ століття. *Київські історичні студії*, 1, 26–34.

ПЛ – Почаївський листок.

Рєсєнт, О. & Сердюк, О. (2021) Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна. *Краєзнавство*, 1–2, 82–90. <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074>

Рєсєнт, О., & Сердюк О. (2020). *Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна*. К.: Інститут історії України НАН України, 114 с. <https://doi.org/10.15407/book9-0015168>

References:

ДАТО – Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (State Archives of Ternopil Region).

Havryliuk, S., Tsetsyk, Y., & Oleksin, Y. (2022). Complication of Interreligious Relations in Volyn on the Eve and During the World War I. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 41, 18-25. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-18-25> [in Ukrainian].

Melnichuk, O., Tsetsyk, Y., & Kizlova, A. (2022). Anti-Polish Activities of Black Hundreds in Volyn at the beginning of the 20th century. *Eminak*, (1(37), 74-85. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).572](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).572) [in Ukrainian].

.....
Nadtoka, H. (2017). The Participation of the Russian Orthodox Church in the Activities of Russian Black Hundred Organizations in the Ukrainian Lands at the Beginning of the Twentieth Century. *Kyiv Historical Studies*, 1, 26–34. [in Ukrainian].

PL – Pochaivskyi Lystok.

Reient, O., & Serdiuk, O. (2020). The Black Hundred Movement in the Russian Empire at the Beginning of the Twentieth Century and during the First World War, and Ukraine. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. 114 p. <https://doi.org/10.15407/book9-0015168> [in Ukrainian].

Reient, O., & Serdiuk, O. (2021). The Black Hundred Movement in the Russian Empire at the Beginning of the Twentieth Century and during the First World War, and Ukraine. *Kraieznavstvo*, 1–2, 82–90. <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074> [in Ukrainian].

Tsetsyk, Y. (2025). Anti-Protestant activities of the Black Hundreds in Volhyn region on the eve and during the World War I. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 51, 24-32. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-24-32> [in Ukrainian].

Мельничук, О.А., Тихончук, Л.Х., & Цецик, Я.П. (2023). The Role of Black Hundreds in the International Conflicts in Volyn During the First World War. *History Pages*, 55, 9-24. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269578> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.03.2026

Схвалено до друку / Accepted: 25.06.2026